

הרצל, נורדאו והעיתונאות האירופית

גדעון קויץ

Tagblatt, כתב שבעוד שהעיתונים האוסטריים מוסרים את "תמונת אירוועי היום", מתארים אלה של צרפת, במידה רבה, את "תמונת מצב הרוח (esprit) של היום". אדואר סקרטן (Secrétan), מה-*Gazette de Lausanne*, השווה בין עיתוני אירופה: "העיתונים הגרמניים, הבריטיים, הבלגיים, האיטלקיים, השווייצריים הם בעלי מידע ומעבירי ידע. העיתון של פריס אינו מיידע כלל, או שמוסר נתונים לא שלמים, אך הוא מעניין, בכל זאת, משום שעיתונאים מובילים בעולם במיומנותם ובאמנות טוויית המאמר". עורך ה-*Westminster Gazette* הבריטי הצביע על שוני בתפיסה והגדיר את העיתונאות הצרפתית כ"צורה של אמנות", בעוד שעבור האחרים, "זוהי עבודה, מקצוע שבו מביאים תכונות שונות של דיוק ומיומנות". שנה אחר כך נערך משאל דומה בקרב העיתונאים האמריקנים³ שהעלה אף הוא את הזגשת ההבדלים בין השאיפה לדיוק ולאובייקטיביות בארצות הברית מול הצד הצורני הקובע, לדעת הנשאלים, בצרפת. עורך ה-*Commercial Adviser* קבע, למשל, כי הצרפתים מבקשים "לשמור על אישיותו של הסופר", בעוד שהאמריקנים אינם מהססים למחוק אותה "ומשאירים לעורכיהם פחות סיכוי לסיפוק אישי, אבל מבטיחים לקהלם את החלק הטוב יותר של האמת". מסקנתו של לולייה הייתה כי על העיתונות הצרפתית "לשמור בקנאות על מעלות ה'אספרי' הצרפתי הזה, ולהגן עליהן מפני עודף רפורטז'ות שלוח רסן, ועם זאת להביא בחשבון את הישגי העיתונאות המודרנית. "במילים אחרות: להתיך יחד את העניין והאימות. זה יהיה אידאלי עבור הז'נר".

מנהיגי הציונות כמבקרי עיתונות: שימושים אפשריים לחקר התעמולה?

בין הנשאלים היו גם שני המנהיגים הבולטים של הציונות המדינית באותם ימים (שהיו גם עיתונאים): תיאודור הרצל ומקס נורדאו. הרצל (1860-1904), שפרסם באותה עת (שנתיים לפני מותו) את ספרו *אלטנוילנד*, ריכז את עיקר פעילותו הדיפלומטית בלונדון (שאת עיתונותה, כך נראה בהמשך, שיבח). הוא עמד אז בראש התנועה הציונית זה חמש שנים, ועזב את משרתו בפריס ככתב *Neue Freie Presse* של וינה שבע שנים קודם לכן. את תשובתו מווינה הוא כתב בשם נויה פריה פרסה והוצג בידי עורך המשאל כאחד מכותביו המבריקים של עיתון זה. נורדאו (1849-1923), סופר, פילוסוף, רופא ועיתונאי, לא זנח את

כתבי החוץ מתמודדים לא רק עם מערכות מדיניות, דיפלומטיות או חברתיות זרות, אלא גם עם מערכות המדיה שבמסגרתן הם פועלים או לצדן. בעקבות מורכבות זו של עבודתם הם מפתחים כלים ביקורתיים על מערכות אלה, בהתאם לאופי, לערכים ולסמלים ש"יובאו" או שנרכשו. העיתונות הצרפתית של סוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים, בתקופת הפרופסיונליזציה של העיתונאים, התקשתה להכריע בין המודל ה"אנגלו-סקסי", שראה בעיתון מפעל שחייב לענות על כללים עסקיים ומקצועיים ושם את הדגש על ז'נרים חדשים יחסית כמו התחקיר, הרפורטז'ה והראיון, לבין המודל ה"פריסאי" של עיתונאות אידאולוגית, פוליטית וספרותית. ארגונה הכלכלי של העיתונות הצרפתית היה רחוק מזה של ה"תעשייה הגדולה" בארצות הברית או בבריטניה, שהיה עשוי להבטיח לה "בריאות" פיננסית משופרת, ובחירת החומר לפרסום הייתה נגועה בהטיות ספרותיות ופוליטיות שייחדו אותה מעמיתותיה האירופיות.¹ על רקע ויכוח ציבורי בנושא העיתונות הצרפתית, בשלהי 1902, ערך השבועון הספרותי-פוליטי הפריסאי החשוב, *La Revue Politique et Littéraire* (כתב העת הפוליטי והספרותי, שנודע אחר כך בשם *La Revue Bleue*, כתב העת הכחול), משאל בקרב כתבי חוץ ממדינות אירופה ששירתו בפריס. הם נתבקשו להביע דעתם על העיתונות הצרפתית בתשובה על שאלון ששיגר אליהם העיתונאי פרדריק לולייה (Frédéric Lolié), שהתפרסם אחר כך כהיסטוריון תקופת הקיסרות השנייה). התשובות למשאל, שהתפרסמו בארבעה המשכים, מציגות דעה כמעט אחידה של העמיתים הזרים: עיתוני פריס מרתקים וכתובים היטב אך יש בהם מעט מאוד אינפורמציה.² כתב הטיימס של לונדון, מורטון פולרטון (Morton Fullerton), ציין ש"העיתונות הצרפתית מודעת יותר ויותר לשליחותה האמיתית של העיתונות ומיטיבה לספק מידע מדויק לקוראיה". גומז קארי (Gomez Carillo), כתב ה-*Liberal* של מדריד) אבחן בעיתונות הצרפתית "נטייה מודגשת ל-'New York Heraldism', כלומר עיתונאות סנסציה, שכן "בכותרות הרבות, במאמרים הלא חתומים ובמברקים האקסטרא-סנסציוניים", הכתבים-המבקררים מדגישים את מגבלות השינויים. קרל אויגן שמידט (Karl Eugen Schmidt) מהעיתון החדש של המבורג סבר כי הצרפתים "רוצים רק שישעשעו או שיהימו אותם, ולכן מתאימות באופן מושלם מעלותיהם הספרותיות והאמנותיות המוכרות בעולם כולו של כותבי הטורים שלהם". וילהלם זינגר (Singer), כתב ה-*Neues Wiener*

הספרותיות. כן מעריכים מאוד את ה"גרנד רפורטז" [הכתבות], שהן צבעוניות יותר, בעלות חוש אבחנה דק יותר וטעם אמנותי יותר מאלה של האנגלים והאמריקנים, יוצרי הז'נר. אבל הדעה הכללית היא כי מצבם החומרי של העיתונים הפריסאים דחוק, וכי מעטים הם העיתונים הפריסאים העשירים דיים להרשות לעצמם את המותרות להיות עצמאיים. דעותיהם בענייני אמנות, ספרות, תאטרון, ואפילו פוליטיקה, היו נחשבות יותר אילו אפשר היה לבטוח בכנותם תמיד. אני קובע עובדה זו, תוך שאני מודה כי תיתכן כאן הכללה בלתי צודקת ומוגזמת. כיוון שעד השנים האחרונות העיתונות הצרפתית לא עסקה מעולם, אם אפשר לומר כך, באורח רציני ועקיב בארצות חוץ, התרגלו אצלנו לחפש בה ביטוי לחיים בצרפת בלבד ויש נטייה ברורה להתעלם מכל השאר. המאמץ שמשקיעים עכשיו הטובים שבעיתונים הצרפתים בפיתוח השירות מחו"ל יפור, כנראה, דעות קדומות אלה. ביום שבו הקורא הגרמני ייחס חשיבות למאמרים לא רשמיים שיקדישו העיתונים הצרפתים לארצו, הוא ירצה, כמובן, שאלה יהיו מדויקים באשר לעובדות, חסרי פניות ובעלי כוונה טובה.

מקס נורדאו.⁴

תעודת כתב החוץ של הרצל בבית הנבחרים הצרפתי

מכתב תמציתי, אלגנטי ומנומס זה (כמכתבי משיבים אחרים), שאינו מרחיק לכת עד כדי השלכה על העיתונות של דעותיו של המחבר על ה"דקדנס" הצרפתי,⁵ מסתיר ביקורת נוקבת: עיתוני פריס אינם אמינים משום שאינם אובייקטיביים. נורדאו הסביר זאת, באדיבותו, בחסרון כיס שגורם להם להיות תלויים במממניהם (עורך המשאל ציין בקשר לכך את המחיר האסטרונומי ששילם עיתונו של נורדאו על העברתם בטלגרף של דיווחיו ממשפט דרייפוס בראון, 37,000 פרנק, כדי להסביר שעיתון צרפתי אינו יכול להשקיע סכום כזה בדיווחים מחו"ל). העיתונים הצרפתיים אינם עוסקים כיאות בנושאי חוץ, פרט להדפסת הצהרות רשמיות, אך כשיעסקו בנושאים אלה יהיה עליהם להפגין אובייקטיביות ועצמאות בשיפוטם כדי

עבודתו העיתונאית בפריס. ב-1902 שימש עדיין כתב ה"Vossische Zeitung" של ברלין (שעבורו סיקר שלוש שנים קודם לכן את משפטו השני של דרייפוס בעיר ראון). נורדאו היה ידוע בפריס (ובאירופה כולה) בעבודתו הספרותית והפובליציסטית. יהדותם ופעילותם הפוליטית הציונית של השניים אינן מוזכרות כלל בדברי ההקדמה של העורך. מעניין יותר הוא שאין כל אזכור (גלוי, לפחות) לפעילותם זו או להיבט "יהודי" כלשהו, לאומי, תרבותי או אחר, של השקפתם או כתיבתם, בדברי שני הכותבים עצמם, גם אם אפשר אולי למצוא בניתוח הדים לכך ולהסיק כמה תובנות שימושיות על אפיקי הפעולה של התעמולה הציונית בת תקופה.

נורדאו: בעייה של אמינות

הרצל ונורדאו השיבו, כפי שהם הגדירו זאת במפורש, כנציגי העולם ה"גרמני", גרמניה ואוסטריה. ההתרפקות הנוסטלגית הזאת (של הרצל) על ביקורת העיתונות הצרפתית בשנת 1902, שבועות ספורים לאחר מותו המסתורי של אמיל זולא, כשפרשת דרייפוס הייתה טרייה עדיין וטרם הגיעה לסיומה הפורמלי, כשקלחת הפעילות הציונית הייתה בעיצומה, עשויה להפתיע את הקורא היהודי בן זמננו, אך היא מצביעה, בלי ספק, על "החיים הכפולים" שנאלצו לנהל אישים אלה כדי להרוויח את לחמם: ציונות לחוד, עיתונאות לחוד. אך, כאמור, אפשר לשער כי הנחותיהם השפיעו על פעילותם המעשית, למשל למטרות תעמולה.

תשובתו (הקצרה יותר) של נורדאו התפרסמה במאמר הראשון בסדרה, ב-6 בדצמבר:

פריס, 30 באוקטובר 1902

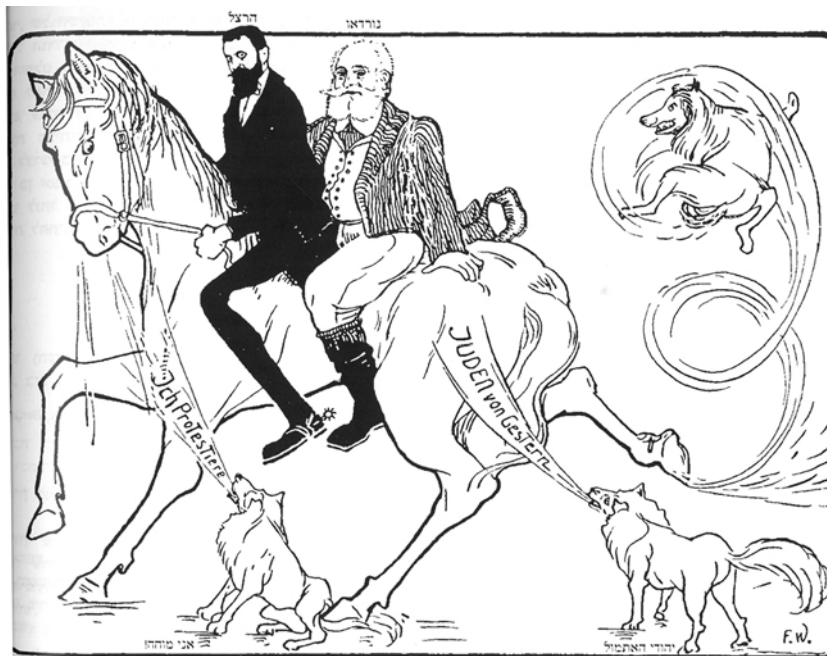
אדון ועמית יקר,

כיוון שבגרמניה רק האליטה קוראת את העיתונים הצרפתיים, הרי שהיא בוחרת, כמובן, את הטובים שבהם. הערכת העיתונות הצרפתית, על פי עיתונים אלה, היא חיובית ביותר. ואכן, הכול מעריצים את הכישרונות האינדיווידואליים שבהם משופעת העיתונות הפריסאית, ומסכימים שהעיתונים הגדולים של עיר הבירה מבריקים באיכותיהם

Von Sudermann hat er den Bart,
Die Ironie von Heine,
Doch sein Talent von Barker Art
Gehört ihm ganz alleine.

Er sieht ein Ziel, ein Ziel so weit.
Im Träumen, wie im Wachen:
Er denkt daran, in dieser Zeit
Mit Juden Staat zu machen!

הרצל ונורדאו שועטים קדימה, על אף המכשולים – קריקטורה

הציע לי כוס בירה. שכחתי את המושב ואת סערותיו, אך שמרתי על הזיכרון הטוב של הטלגרפיסט הטוב הזה וכוס הבירה שלו. לא יכולה הייתה להיות לו כוונה נסתרת לעשות לעצמו פרסומת באמצעותי, משום שבצרפת, זאת לדעת, אין קוראים עיתונות חוץ. אבל אני שם לב לכך שיצאתי לגמרי ממסגרת השאלה. האשמה היא בכך, אתם מעוררים בי זיכרונות.

הבה נדבר, אפוא, על העיתונות הצרפתית, כלומר הפריסאית. הפרובינציה כלל אינה מבוטאת אצלכם, ויש לה ביטאונים חשובים! בכל זאת היא חשובה פחות מאשר בארצות אחרות. בגרמניה עיתונות הפרובינציה גדולה, עשירה, וכתוצאה מכך נהנית ממידע רב. יש עיתונים מדרגה ראשונה בקלן, במינכן, בהמבורג, בדרזדן, בפרנקפורט [תופעה מעניינת למדי: הייחוד הזה ממשיך להתקיים גם בעיתונות הגרמנית בת זמננו]. בצרפת, האחדות המוקדמת יותר גררה תרבות עיתונאית יותר מהודקת. אתה שואל אותי מה דעתי על העיתונים הפריסאיים הללו? אני מוצא שהם מצוינים מאז שאינני חייב יותר לקרוא אותם, כלומר מאז שאינני קורא אותם אלא להנאתי האישית. הם אכן מבדרים מאוד, אבל קשה לדפדף בהם בשעה שבע בבוקר כדי לצוד מידע. חוץ מזה, לא פחות קשה לעשות זאת בין חמש לעשר בערב. אתה צודק אלף מונים, אדוני היקר, בפנייתך לכתבים זרים, אפילו לאלה שהיו. האין אנו הקוראים הגדולים, הקוראים המקצועיים? דבר בעיתונות אינו יכול, או לפחות אינו צריך, להימלט מעניינו. למען האמת, ייתכן שכבר שבע שנים, מאז שעזבתי את עמדת התצפית שלי בפריס, אני כבר לא כל כך בעניינים. עם זאת, נוכחתי כי כמה מכתבי החוץ בפריס הם עדיין במקומם כמו אז, ואני חש, כתוצאה מכך, צעיר בעשר שנים. איזו התמדה! הכול מסתדר על הצד הטוב ביותר אם גם הקוראים מתמידים. בסיכומי של דבר, השינויים אינם משמעותיים. הטיפוס של העיתון הצרפתי מצטייר באורח ברור למדי. זהו עיתון של פריס עבור פריס. את הפרובינציה מזניחים שם מאוד. אשר לחוץ לארץ, אל תחפשו זאת בשקדנות יתר. ארצות חוץ הולכות לאיבוד בין הצללים. היש באמת עמים מתורבתים

שדעתם תיחשב, וגם לבוא בידיים נקיות, כלומר שיימנעו מכוונות זדון נסתרות.

אפשר למצוא כאן, בוודאי בהקשר הציוני, הד למחאתם של נורדאו והרצל נגד העיתון הצרפתי *Le Temps*, שפרסם מידע כוזב, לדעתם, על הקונגרס הציוני, שעלול היה לפגוע ביחסי התנועה הציונית עם תורכיה.⁶ אשר לשיטות הפעולה, מסקנה אפשרית לתועמלן הציוני אמורה הייתה להיות הפוכה: ניצול חולשתם הכספית של העיתונים.

הרצל: חדשות חוץ הולכות לאיבוד...

מכתבו של הרצל התפרסם שבועיים לאחר מכן. הוא היה ארוך יותר ולבש צורה של פליטון שנון במיטב סגנונו הווינאי הקליל:

וינה, 21 בנובמבר 1902

אדון ועמית יקר,

אני משיב בעונג על שאלותיך המעניינות. ביליתי שנים מחיי בקריאת עתונות, וכדי לעשות זאת קמתי בכל יום בשעה מוקדמת מאוד, גם כששכבתי לישון מאוחר בלילה הקודם, משום שהיה עלי להבריך אלפי מילים. הייתי אז הכתב בפריס של עיתון זר גדול,⁷ ובתוקף תפקידי זה יכולתי לערוך היכרות מעמיקה למדי עם שניים ממוסדותיכם – משרדי הטלגרף והעיתונות היומית. אינך יכול לתאר לעצמך כמה סבל גרם לי מכשיר העניינים הזה: הטלגרף. עד כדי כך, שרציתי לכתוב עליו ספר. סילביו פליקו (Silvio Pellico), סופר ופטריוט פיימונטזי, שבילה זמן רב בכלא של טירת שפילברג וסיפר על כך בספר⁸ כתב את *Prigioni Le Mie* [בתי הכלא שלי]. אה, המשרדים של הטלגרף... היה אחד כזה ברחוב Boissy d'Anglas, שם נהגתי להעתיק את מברקי העצומים, הדיווחים מה-Palais Bourbon [האספה הלאומית]. ערב אחד הייתי כה רצון מעייפות, לאחר שעברתי שבוע סוער שלא רציתי לשכוח ממנו שום פרט, וסימני עייפות זו ניכרו בי היטב, עד שאחד העובדים בא אלי

עולים בקנה אחד אתו. העיתון המספק אינפורמציה, הכפוף להוצאות אדירות, חייב גם להיכנע לטעם קוראיו. אך כעיתונאי, אני מעדיף את זה שמעצב ומנהיג אותם. בצרפת, על פי המסורת שלכם, אדם בעל כשרון ובלי מקורות אחרים, יכול לפרסם עיתון, ואם אינו בעל נפש מעודנת מדי ולא צדיק מדי, אין זה בלתי אפשרי שהוא יצליח לכבוש את ההמונים. הרפתקה מעין זו לא אירעה מעולם במדינה גרמנית. הנה, גרמט לי לפטפט בהרחבה. אנא קבל, עמית יקר, את רחשי כבודי,

ד"ר תיאודור הרצל, וינה.⁹

אחרי הפתיחה ספוגת הנוסטלגיה של איש צעיר-זקן, שבריא אותו כבר לקויה, שהותש במאבקים פוליטיים, שנטש למעשה את יומרותיו הספרותיות וביקש לחזור לימיו הרומנטיים ככתב בפריס, האירוניה תפסה את מקומה. כבר במסגרת "סיפור הטלגרפיסט" הוא תקף את הפריסאים שאינם קוראים כלל עיתונות חוץ (וכנראה אינם מחשיבים את דעתה). הרצל ביקר את ה"פריסאיות" המתעלמת גם מן הפרובינציה הצרפתית. והעיתונים? הם "מצוינים" כשאינן חובה לקרוא אותם בעיניים מקצועיות של כתב (או כל קורא אחר) המחפש אינפורמציה שאין בה. גם ההתמודדות של העיתונאי עם הטכנולוגיה מובעת כאן בקלילות.

גם הוא ביקר את ההתעלמות מענייני חו"ל ("היש באמת עמים מתורבתים מעבר לגבולות צרפת?") ושיבח, כמו נורדאו ואחרים, את רמת הכתיבה של הרפורטז'ות – רמה ספרותית של ממש. הוא הביע את סלידתו גם מן הקיצוניות השנייה – כתבות התחקיר בנוסח ארצות הברית, שהופכות עיתונאות ל"בלשות", וכאירופי טוב הזודה עם הצרפתים הנאבקים ב"אמריקניזציה"... אבל בתוך אירופה, בעצם לצדה, הביא דוגמה לעיתונות איכותית: העיתונות הבריטית, המספקת מידע מדויק על אירועי הזמן, ומתח ביקורת (עצמית) על עיתוני האסכולה ה"גרמנית", ה"כבדים" מדי והנוטים לכתיבה "מדעית". עם זאת, הוא היה מוכן לראות בחוסר המידע של העיתון הצרפתי מעין מרד רומנטי של העיתונאי הקטן ושל העיתון של פעם נגד תעשיית העיתונות המודרנית, הכופה על העיתון מבנה ושיקולים של מפעל כלכלי. וכאיש פוליטי (וגם תועמלן ציוני המכיר והמטיף באופן עקבי בדבר חשיבותה של העיתונות לתנועה), המבצבץ לרגע מתחת לעיתונאי הפליטוניסט, העדיף עיתונות המעצבת את דעת הקהל ומנהיגה אותה על פני זו שנכנעת לטעמה. בעולם העיתונות הצרפתי, בניגוד לגרמני, יש מקום להצלחה של כשרון בודד שאין מאחוריו עוצמה "תעשייתית" גם אם הכוכב העצמאי הזה צריך שלא להיות יותר מדי בררן... (כאן אפשר להיזכר בכך שעוד במהפכה הצרפתית היה לכל מהפכן עיתון משלו...).

אם יש כאן ביקורת רלוונטית לשחיתותה של העיתונות, להתגייסותה לשירותם של זרמים פוליטיים וחברתיים אפלים, ולהתמכרותה לפופוליות זול כמו במסע האנטישמי של ימי משפט דרייפוס, היא מרומזת בלבד. בגלל המאמץ הדיפלומטי של הציונות והחשיבות שייחס הרצל לעיתונות העולמית, הוא נזהר בכבודה. אך אולי אפשר בכל זאת למצוא כאן רמזים ומניעים, מצדו השני של המתרס, למדיניות מעשית של תעמולה והחדרת הנושא הציוני לעיתונות שמטבעה אינה מתעניינת בנושאי חוץ, אבל נוטה לסנסציה. היה כנראה צורך, למרות הביקורת האתית, להפוך את הציונות דווקא לסנסציה, וגם "לפלח" את מערכות העיתונות לפי אפיוניהן ה"לאומיים". למשל, הדגש על העיתונות המקומית בגרמניה והכלל

מקס נורדאו

מעבר לגבולות צרפת? אפשר להטיל ספק בכך. אך אם אינכם מקבלים מידע מספיק על שאר העולם, המידע על פריס אינו טובל ממחסור. הוא טעים לחיך ברעננותו, מבריק בשנינותו! האבחנה חודרת, וצורת הכתיבה כמעט תמיד ללא דופי. אני חושש שסופרים גדולים מתים, לעתים, בעורם של העיתונאים הקטנים שלכם. אני מבחין, אגב, בזמן האחרון בשיטות הרפורטז'ה [הכתבות] שלכם נטייה לאמריקניזציה. טעמכם הטוב ימנע מכם להרחיק לכת בכך וליפול מן העיתונאות אל הבלשות. המידע הפריסאי הזה כולל, כמוכן, כל מה שנוגע לפריס וכל מה שקורה בה: פשעים, מעילות, מעשי שיעון ופוליטיקה, מירוצי סוסים, תאטרון, הבולווארים והחברה. כל זה מוגש באורח מבריק. אך כמה רחב יותר הוא האופק של העיתון האנגלי. אם אני קורא את העיתון של פריס כדי להתבדר, אני קורא את זה של לונדון כדי לקבל מידע מדויק ככל האפשר על אירועי זמננו. עיתונינו ה"גרמניים", כפי שאתם מכנים אותם, כלומר עיתוני אוסטריה וגרמניה, הם בדרך כלל כבדים יותר מעיתונכם הצרפתיים, והמידע שלהם נחות מזה של העיתונות של לונדון. מדוע? משום שרבים מעיתונאינו לוקים במעלותיהם: ידענות מוצקה מדי. הם יוצאים מהספרים וחוזרים אליהם. הצג אותה שאלה לשלושה עיתונאים ממוצא שונה: לצרפתי, לגרמני ולאנגלי; כל אחד יענה לך בדרכו. ננית, למשל, שחשוב לדעת באיזה מרחק מן הנהר נלחמו בשדה קרב מסוים במלחמת 1870. העיתונאי הגרמני יעניין בספר המיוחד לנושא. הצרפתי ילך לראות גנרל זקן ויבקש ממנו להפעיל את זיכרונו. האנגלי פשוט יעלה על רכבת וכשיגיע למקום ימדוד את המרחק המדויק.

חוסר המידע הוא המגרעת של העיתון הצרפתי ואולי גם מעלתו! האינפורמציה האוניברסלית בהתפתחותה המודרנית היא דבר יקר. עסק שלם. עיתון בעל מידע מתקרב ביותר מהיבט אחד למפעל תעשייתי. אני אומר זאת בלי כוונת ביקורת. מפעל תעשייתי יכול להיות מכווץ בהחלט, אך נפש הנווד ורוח המרדנות של העיתונאי האמיתי אינם

הערות

* המאמר הוא נוסח מורחב ומעודכן של מאמרי "הרצל ונורדאו כמבקרי עיתונות", קשר 21 (מאי 1997), עמ' 44-48.
 1 Thomas Ferenczi, *L'invention du journalisme en France*, Paris, Plon, 1993, pp. 213-242.
 2 "L'Opinion sur la Presse Française", *La Revue Politique et Littéraire*, 6.12.1902, 13.12.1902, 20.12.1902, 27.12.1902.
 3 שם, 23.5.1903, 6.6.1903, 20.6.1903.
 4 שם, 6.12.1902, עמ' 718.
 5 Max Nordau, *Entartung*, Berlin, 1893
 6 בנימין זאב הרצל, **איגרות הרצל**, תרגום: ד' שטוק [סדן], ירושלים, הספריה הציונית, תשי"ח, כרך ג, עמ' 1.
 7 הרצל היה כתבו בפריס של ה"Neue Freie Presse בשנים 1895-1891.
 8 אפשר לראות כאן גם עקיצה ידידותית כלפי מקס נורדאו, שהמשיך בעבודתו ככתב חוץ בצד עיסוקיו האחרים. השניים נפגשו לראשונה במהלך עבודתם העיתונאית בפריס.
 9 *La Revue Politique et Littéraire*, 20.12.1902, p. 790.

הלוגו של הנויה פריה פרסה, העיתון שבו עבד הרצל ב-13 שנותיו האחרונות

ארצית בצרפת... השערה זו ראויה לבדיקה מדוקדקת בניתוח מסעי התעמולה או ההסברה הציונית בשנים אלה.
 הרצל ונורדאו מופיעים כאן בראש ובראשונה כנציגי ה"גרמניות" הנאורה. הם ליברלים, פוזיטיביסטים, רציונליסטים, והבדלי המשטר בין הארצות שאותן הם "מייצגים" לבין צרפת פוטרים אותם מהעמקה בביקורת פוליטית שתחייב השוואות רחבות יותר מהבדיחה החביבה (והקולעת ואולי, כפי ששיערנו, גם שימושית) של הרצל על ההבדל בין העיתונאים הצרפתי, הגרמני והבריטי.
 מעל לכול: הביקורת הזאת אינה מייצגת, כאמור, כל אתיקה או מסורת "יהודית" מובהקת, ודאי לא בתחום התרבות, הכתיבה והעיתונאות, מצד מייצגיו ומנהיגיו הפוליטיים של הלאום היהודי, המבקש לו פיתרון מדיני. מבחינה זאת שני האישים הם יהודים "טריים" למדי.